

Inhoud

Woord vooraf	7
1 Het schiereiland van de Haimos	9
2 Byzantium, de matrijs	19
3 De Byzantijnse instellingen	31
4 De Byzantijnse kerk	45
5 De vroegste Slavische staten	67
6 De Byzantijnse <i>reconquista</i>	95
7 De vierde kruisvaart	121
8 Het Tweede Bulgaarse Rijk	145
9 Nieuwe staten op de westelijke Balkan	165
10 Verbrokkeling	187
11 De opmars van de Osmanen	207
12 <i>Byzance après Byzance</i>	231
12 De Romeïsche gemeenschap	253
13 Het einde van <i>Byzance après Byzance</i>	273
Tot besluit	291
Middeleeuwse vorsten	295
Bibliografie	301
Kaarten	317
Register	323

Woord vooraf

De Balkan of Zuidoost-Europa is een cultuurhistorische regio, gevormd door drie grote beschavingen: de Byzantijnse, de Osmaanse en de West-Europese van de Verlichting. In *De Balkan – een geschiedenis* (Antwerpen: Houtekiet, 2019) heb ik beschreven hoe de orthodox-christelijke erfenis van Byzantium zich in het islamitische Osmaanse Rijk min of meer kon handhaven. Het contact tussen beide genereerde een bijzondere Balkan-cultuur, gekenmerkt door grote religieuze, etnische en talige diversiteit, in combinatie met een grote mate van verzuiling. Tegen het einde van de achttiende eeuw werd de orthodox-christelijke gemeenschap in het Osmaanse Rijk onder invloed van de Verlichtingsideeën gesecculariseerd en transformeerde zich in een efemere multi-etnische ‘protonatie’. Het culturele pluralisme ging verloren in de negentiende eeuw met het ontstaan van de moderne etnisch-homogene Balkanstaten. Dat proces ging gepaard met bloedige conflicten, die in het Westen graag werden en worden bestempeld als ‘typerend voor de Balkan’. In het licht van de lange, door afwezigheid van grootschalige conflicten gekenmerkte voorgeschiedenis, is dat wel zeer ten onrechte.

Dit boek gaat over de geschiedenis van de Balkan in de pre-Osmaanse, Byzantijnse periode. Het is dus niet alleen en zelfs niet zozeer een geschiedenis van Byzantium. Die is uitvoerig beschreven in tal van monografieën, ook in het Nederlands, en in toenemende mate ook zonder de negatieve vooroordelen die lange tijd ten aanzien van Byzantium gebruikelijk waren. Het is ook niet, zoals de titel misschien doet vermoeden, een geschiedenis van heel Byzantijns Europa, want daartoe behoort ook Rusland, dat in dit boek buiten beschouwing blijft. Dit is een geschiedenis van de middeleeuwse Balkanstaten, die zich vormden op wat ooit Oost-Romeins en later Byzantijns grondgebied in Europa was en die kunnen worden beschouwd als de voorlopers van de moderne Balkanstaten. In het bijzonder gaat dit boek in op de unificerende manier waarop Byzantium op het ontstaan en de ontwikkeling van deze middeleeuwse staten heeft ingewerkt en waarop

de Byzantijnse orthodox-christelijke gemeenschap – ondanks of dankzij de Osmaanse overheersing – nog eeuwenlang de val van Constantinopel in 1453 heeft overleefd.

* * *

De namen van steden, bergen en rivieren worden in dit boek in principe gespeld zoals in de officiële taal van het land waar ze zich vandaag bevinden, tenzij er vertrouwde Nederlandse benamingen bestaan. Minder bekende benamingen van antieke en middeleeuwse steden worden vervangen door hun hedendaagse naam: dus niet Singidunum, maar Belgrado; niet Serdica, Triadica of Sredec, maar Sofia. Wanneer mag aangenomen worden dat de lezer vertrouwd(er) is met de oude naam of het gebruik van de hedendaagse naam al te gek zou overkomen, heb ik de oude naam gebruikt. Zo heb ik het over het concilie van Nicaea in 325 en niet van Iznik en over het patriarchaat van Constantinopel en niet van Istanbul. In het register zijn ook de oude benamingen opgenomen, met verwijzing naar de huidige. Namen van vorsten en andere historische figuren worden weergegeven in de vorm die ze vandaag in hun land van herkomst hebben: Grieks Georgios, Bulgaars Georgi, Albanees Gjergj, Servisch Đorđe of Đurađ, Roemeens Gheorghie enzovoort, voor het Nederlandse Joris. Zo zijn de diverse Jorissen gemakkelijker uit elkaar te houden. De Griekse namen van Byzantijnse keizers, patriarchen, geleerden en krijgslui worden op de Latijnse manier gespeld, zoals in de byzantinologische literatuur de gewoonte is, tenzij er ingeburgerde Nederlandse vormen bestaan, dus: Constantijn de Grote en niet het Latijnse Constantinus of het Griekse Konstantinos. Titels van boeken en termen uit de Byzantijnse tijd worden getranscribeerd op een manier die voor het klassieke Grieks gebruikelijk is. In de hoofdstukken over de post-Byzantijnse periode wordt voor eigennamen een transcriptiesysteem gehanteerd dat aansluit bij de moderne uitspraak van het Grieks.

Namen in talen als het Bulgaars, Macedonisch en Servisch die het cyrilische schrift gebruiken worden getranscribeerd op de traditionele wetenschappelijke manier. Het resultaat verschilt nauwelijks van de manier waarop het Servisch courant met Latijnse letters wordt geschreven.

In het register is een aantal in dit boek vaak voorkomende, maar minder bekende termen opgenomen, gevolgd door een verwijzing naar de pagina of de pagina's, waar ze worden verklaard.

Raymond Detrez

1

Het schiereiland van de Haimos

Het Balkanschiereiland, waarvan dit boek de middeleeuwse geschiedenis beschrijft, wordt in het oosten, het zuiden en het westen weliswaar omgeven door zee, maar is eigenlijk geen schiereiland. Alleen het deel van Griekenland ten zuiden van de Thermaïsche Golf bij Thessaloniki zou je zo kunnen noemen, maar alles wat zich noordelijker bevindt is massief vasteland. Dat merk je wanneer je op de kaart van Europa de Balkan vergelijkt met Spanje en Italië, die wel echte schiereilanden zijn. De Balkan zit tussen de Kroatische havenstad Rijeka en Sulina aan de monding van de Donau in de Zwarte Zee over een afstand van zo'n duizend kilometer vast aan de romp van Europa. De Balkan heeft dan ook een continentaal klimaat met vooral in het oosten en ten noorden van het Balkangebergte, als gevolg van de nabijheid van de Pontische steppe, snikhete zomers en ijskoude winters. Alleen in Griekenland en langs de Dalmatische kust domineert een gematigd mediterraan klimaat met de typische vegetatie van palmen, olijven en vijgen.

Zeeën

De havenstad Rijeka – voor de Romeinen Flumen, wat net als Rijeka rivier betekent – is gelegen aan de Golf van Kvarner in het uiterste noorden van de Adriatische Zee. Die scheidde in de oudheid Italië in het westen van de Romeinse provincie Illyricum, die ongeveer samenviel met wat later Joegoslavië is geweest. Van het begin van de eerste eeuw tot het einde van de derde heette Illyricum Dalmatia; vandaag slaat de term Dalmatië enkel op een smalle landstreek langs de kust in Kroatië. In het zuiden reikt de Adriatische Zee tot de Straat van Otranto, een zeventigtal kilometer breed, tussen de hiel van de Italiaanse laars en de baai van Vlorë (Grieks Avlon of

Avlonas) in Albanië. Ten zuiden van de Straat van Otranto, tussen de zool van de laars en Sicilië in het westen en Albanië en Griekenland in het oosten, bevindt zich de Ionische Zee met haar zeven eilanden, waarvan het strategisch gelegen Kerkyra (vandaag Korfoe) het grootste en belangrijkste is. Beide genoemde zeeën maken deel uit van de Middellandse Zee. Dat geldt ook voor de Egeïsche Zee, die Griekenland in het westen scheidt van Anatolië of Klein-Azië (vandaag Turkije) in het oosten. In de Egeïsche Zee bevinden zich, van noord naar zuid, de eilandengroepen de Sporaden, de Cycladen en de Dodekanesos en het grote eiland Kreta. In de Slavische Balkantalen heet de Egeïsche Zee de Witte Zee. Die naam vindt zijn oorsprong bij de Perzen, die de windstreken aanduidden met de namen van kleuren. Wit stond voor het westen.

In het oosten wordt het Balkanschiereiland begrensd door de Zwarte Zee. Zwart, *axšainas*, noemden de Perzen het noorden. De Griekse zeelui namen de term over als *axenos*, 'ongastvrij', wat ze later, om de goden niet op ideeën te brengen, vervingen door *euxeinos*, 'gastvrij' en zo heet de Zwarte Zee in het Grieks vandaag nog steeds: *Evxinos pontos*, de 'gastvrije zee'. De Zwarte Zee is verbonden met de Middellandse Zee door de Zee van Marmara. De nauwe zeestraat tussen de Middellandse Zee en de Zee van Marmara heet de Dardanellen, vroeger ook vaak de Hellespont genoemd. Tussen de Zee van Marmara en de Zwarte Zee bevindt zich een andere zeestraat, de Bosporus. De Zwarte Zee is ontstaan toen de Middellandse Zee zes- à achtduizend jaar geleden via de Dardanellen en de Bosporus overstroomde in de laagvlakte ten noorden van Anatolië – een gebeurtenis die gelieerd wordt aan de zondvloed in de Bijbel.

De Bosporus scheidt de Balkan van Anatolië. Dertig kilometer lang, maar op zijn smalst nog geen 700 meter breed vormde de Bosporus nooit een onoverkomelijke belemmering voor wie erover wilde. Vandaag wordt hij beschouwd als de grens tussen Europa en Azië, maar dat is een kwestie van conventie. In een langer (cultuur)historisch perspectief vormt het Armeense Hoogland en het Taurusgebergte in Oost-Anatolië met de bovenloop van de Tigris en de Eufraat een plausibeler grens met Azië dan de Bosporus. Daar lag namelijk de oostelijke grens van het Romeinse en het Byzantijnse Rijk, toen de oostelijke Balkan en Anatolië nog een geheel vormden, ondergebracht in Oriens, de pretorische prefectuur van het Oosten.

Waar hij grenst aan de zee laat de Balkan zich duidelijk afbakenen. Over de lange noordelijke grens bestaat onder geografen en historici minder eensgezindheid. Vandaag wordt aangenomen dat de noordelijke grens

gevormd wordt door drie rivieren: de Kupa, die even ten noordoosten van Rijeka ontspringt en uitmondt in de Sava bij Sisak in Kroatië, de Sava, die uitmondt in de Donau bij Belgrado, en ten slotte de Donau, waarvan de middelste en belangrijkste van de drie grote armen die de Donaudelta vormen, bij het Roemeense Sulina uitstroomt in de Zwarte Zee. De Kupa heeft als rivier niet veel te betekenen en lijkt er vooral aan toegevoegd om zo ver mogelijk in het westen, in de buurt van de Adriatische Zee, uit te komen. De Sava en vooral de Donau zijn echter niet alleen geografisch, maar ook historisch relevant. Beide rivieren vormden gedurende eeuwen de noordelijke grens van het Romeinse en Byzantijnse Rijk in Europa.

Bergen en dalen

Twee derde van het oppervlak van de Balkan bestaat uit bergen en de helft daarvan, één derde dus, is moeilijk toegankelijk hooggebergte. Het Balkangebergte, dat zich over een afstand van zeshonderd kilometer van oost naar west dwars door Bulgarije uitstrekt, heet in Bulgarije vandaag officieel Stara Planina, 'oud gebergte', maar de Turkse benaming Balkan is gebruikelijker. Een balkan is in het Turks elke beboste berg, maar dé Balkan is deze massieve keten, die zijn naam gaf aan de hele regio. De term *Balkanhalbeiland* werd voor het eerst gebruikt in 1808 door de Duitse geograaf August Zeune als vertaling van het Griekse *hē chersonēsos tou Haimou*, 'het schiereiland van de Haimos'. Haimos was een Thracisch vorst die Zeus als straf voor zijn hovaardigheid in een gebergte, de Haimos, veranderde. De Haimos scheidde in de oudheid de provincies Moesia superior met de steden Naissus (Niš) en Scupi (Skopje) en Moesia inferior (Noord-Bulgarije en Dobroedzja) in het noorden van de provincies Macedonia (Macedonië en Noord-Griekenland) en Thracia (ongeveer huidig Bulgarije) in het zuiden.

Ten noorden van Sofia buigt het Balkangebergte af in noordwestelijke richting naar het Bulgaars-Servisch-Roemeense drielandenpunt. Daar gaat het, bij de engte van de IJzeren Poort, over in de Karpaten, ten noorden van de Donau. De in de Byzantijnse tijd en de renaissance vigerende idee als zou het Balkangebergte doorlopen in de Alpen en de Pyreneeën en de *catena mundi*, de 'ruggengraat van de wereld' vormen, klopt dus niet. Het Balkangebergte en de Karpaten vormen geologisch één geheel; samen slingeren ze zich in de vorm van een omgekeerde S door Bulgarije en Roemenië en gaan helemaal tot in Slowakije en Zuid-Polen, waar ze Tatry heten.

De Dinarische Alpen strekken zich uit in een brede strook langs de westelijke kust van de Balkan, van Slovenië tot het zuiden van de Peloponnesos, om daar onder de zeespiegel te verdwijnen en weer op te duiken in de vorm van het eiland Kreta. Het Kroatische hooggebergte, de Montenegrijnse Durmitor, de Prokletije op de grens van Montenegro en Kosovo, de Šar Planina op de grens van Kosovo en Macedonië, het Albanese hooggebergte, het Griekse Pindosgebergte, de Olympus en de Taigetos op de Peloponnesos maken er alle deel van uit.

In tegenstelling tot beide vorige ketens zijn Rila en de Rodopen, respectievelijk in Zuidwest-Bulgarije en op de Bulgaars-Griekse grens in het oosten, geen plooiings- maar stuwingsgebergten: ze zijn minder steil en hebben een bredere sokkel. Toch gelden de Rodopen als het meest ontoegankelijke gebergte op de hele Balkan. De Musala in het Rilagebergte is met zijn 2925 meter de hoogste top op de Balkan – acht meter hoger dan de verblijfplaats der goden op de Olympus.

Bergen hebben op de Balkan een belangrijke historische en cultuurhistorische rol gespeeld. Ze hebben landstreken en hun bewoners van elkaar geïsoleerd en zodoende politiek en cultureel particularisme in de hand gewerkt. Het hooggebergte vormde tevens een – al dan niet permanent – toevluchtsoord bij invallen van ‘barbarenavolken’ of vreemde legers en bood onderdak aan verzetsstrijders en struikrovers. Het was, net als de afgelegen eilanden in de Egeïsche Zee, *terra incognita* en bevond zich in de Romeinse en de Byzantijnse tijd grotendeels buiten het bereik van de bestuurlijke instanties.

Ook de richting van de bergketens – van noordwest naar zuidoost in het geval van de Dinarische Alpen en van oost naar west in het geval van de Balkan en de Rodopen – heeft een invloed gehad op de historische ontwikkelingen. Nomaden, krijgers, handelaars en missionarissen konden ongehinderd door natuurlijke obstakels uit de Pannonische vlakte (het huidige Hongarije) in het noorden, uit het Russische steppegebied in het noordoosten en uit Anatolië in het oosten het Balkanschiereiland binnen. Verplaatsingen vanuit het westen in oostelijke richting naar het binnenland van de Balkan toe verliepen veel moeilijker doordat de Dinarische Alpen een barrière vormden. Ze konden alleen gebeuren via de vallei van de Neretva of het Meer van Shkodër (Servisch Skadar), vlak bij de Adriatische Zee.

Vlak land, vergelijkbaar met dat in de Lage Landen, is op de Balkan uiterst zeldzaam. Het komt alleen voor in de omgeving van Tirana, waar de Dinarische Alpen zich een vijftigtal kilometer van de kust verwijderden,

in Thracië in Bulgarije en in Thessalië in Griekenland. Eveneens vlak zijn de gebieden aan de monding van de Neretva in Dalmatië en van de Axios (Slavisch Vardar), de Nestos (Mesta) en de Evros (Slavisch Marica, Turks Meriç) in Noord-Griekenland. Vlakten waren en zijn belangrijk voor de landbouw. Politieke centra werden bij voorkeur in vlak land gevestigd. Het zacht glooiende Slavonië ten noorden van de Sava in Kroatië maakte onder Romeins bestuur deel uit van de Romeinse provincie Pannonia. In het noordoosten van het schiereiland vormde Scythia Minor (vandaag Dobroedzja) in het noordoosten van de provincie Moesia inferior, tussen de Donau, die daar noordwaarts stroomt, en de Zwarte Zeekust, de overgang naar de Pontische steppe.

Rivieren, meren en moerassen

Het Balkanschiereiland is rijk aan water; het regent er overvloedig, vooral in het hooggebergte, waar ontelbare rivieren en riviertjes ontspringen. Het noordelijke, continentale deel van de Balkan is dan ook erg groen; de kale rotsen die het Griekse landschap zijn ruige charme verlenen zijn het gevolg van onherstelbare ontbossing.

De meeste rivieren op de Balkan zijn ondiep en onbevaarbaar en hebben bovendien een erg wisselend debiet. Een uitzondering vormt uiteraard de Donau, die ontspringt in Zuid-Duitsland en – via Oostenrijk, Slowakije en Hongarije – in Servië de Balkan binnenstroomt. Net voor het Bulgaars-Roemeens-Servische drielandpunt lijkt de Donau zich via een spectaculaire, meer dan honderd kilometer lange, smalle kloof, de IJzeren Poort, een weg te banen tussen het Balkangebergte en de Karpaten. In feite bestond de Donau al vóór het Balkangebergte en de Karpaten zich verhieven, toen de enorme binnensee ter hoogte van de Pannonische vlakte, waarvan vandaag alleen het Balatonmeer nog rest, via de Donau en zijn bijrivieren leegstroomde in de richting van waar zich later de Zwarte Zee vormde.

De belangrijkste bijrivieren van de Donau zijn de Drava (op de grens van Kroatië met Hongarije) en de Sava (op de grens van Kroatië met Bosnië-Herzegovina) – beide bevaarbaar. In de Sava monden de Bosnische Una, Vrbas, Bosna en Drina uit. De laatste vormt vandaag de grens tussen Servië en Bosnië-Herzegovina. Andere bijrivieren van de Donau zijn de Tisza in Hongarije, de Morava in Servië en de Iskär en de Jantra in Bulgarije.

Alle Bulgaarse rivieren die uitmonden in de Donau ontspringen op de noordelijke flank van het Balkangebergte, met de Iskär als enige uitzon-

dering. Alle andere rivieren, die ontspringen ten zuiden van het Balkangebergte (buiten de Iskär) voeren hun water naar de Egeïsche Zee: de Axios, de Strymon (Bulgaars Struma), de Nestos en de Evros, waarvan de benedenloop tot Filippoupolis (vandaag Plovdiv in Bulgarije) bevaarbaar was.

Doordat de valleien in de Dinarische Alpen zich uitstrekken van het noordwesten naar het zuidoosten, parallel aan de kust, zijn er maar weinig rivieren die uitmonden in de Adriatische Zee. De Neretva in Bosnië, ten dele bevaarbaar, de Shkumbin, de Drin en de Vjosë (Grieks Aōos) in Albanië, en de Acheloös in Griekenland zijn in dat geval. Enkele kleine rivieren in Oost-Bulgarije storten hun water rechtstreeks in de Zwarte Zee.

Hier en daar vormden zich ook grote meren. De bekendste zijn het ondiepe meer van Shkodër op de grens tussen Albanië en Montenegro, het grootste op de Balkan, en de meren van Ohrid, Prespa, Kastoria en Dojran, alle in Macedonië.

Verkeerswegen

Het bergachtige reliëf en het ontbreken van bevaarbare rivieren hebben sinds de oudheid de mobiliteit bemoeilijkt. Legers en kooplui maakten waar mogelijk gebruik van de zee. De belangrijkste havens waren (met hun huidige naam) Rijeka, Split en Dubrovnik in Kroatië, Durrës en Vlorë in Albanië, Thessaloniki en Piraeus (bij Athene) in Griekenland, Istanbul en Izmir in Turkije, Varna en Burgas in Bulgarije en Constanța – ooit het balingsoord Tomis van Ovidius – in Roemenië. De belangrijkste havens aan de Donau waren en zijn nog steeds Belgrado in Servië, Vidin en Ruse in Bulgarije, en Giurgiu en Galați in Roemenië.

De wegen over land volgden de valleien, bergengten en de vlakten. Bergpassen waren in de winter vaak onbruikbaar. De belangrijkste weg was, sinds zijn aanleg in de eerste eeuw, de Via Militaris of Via Diagonalis, die van Noord-Italië via Belgrado, Niš, Sofia, Plovdiv en Edirne naar Constantinopel voerde. Vanuit Belgrado ging er via de valleien van de Morava en de Vardar/Axios een weg naar Thessaloniki. Andere belangrijke wegen verbonden de steden aan de Donau met die aan de Egeïsche Zee en kruisten de Via Militaris in Thracië, ten zuiden van het Balkangebergte, in Thracië.

De Via Egnatia verbond de Adriatische havensteden Durrës en Vlorë in Albania via Ohrid en Bitola in Macedonië met Thessaloniki en ging daarna verder langs de kust naar Constantinopel. Nog andere wegen liepen parallel met de kusten van respectievelijk de Adriatische en de Zwarte Zee.

Al in de oudheid bracht de aanleg van wegen ook de bouw van bruggen over de vele rivieren op de Balkan met zich mee. De elegante bruggen die vandaag 'Romeinse bruggen' worden genoemd dateren echter uit de Osmaanse tijd.

Natuurlijke rijkdommen

Hoewel de Balkan over het algemeen niet bijzonder rijk is aan bodemschaten, vormde de mijnbouw toch al van in de oudheid een belangrijke sector van de economie. De ondergrond bevat nuttige en/of kostbare grondstoffen als goud, zilver, ijzer, koper en marmer. Veel secundaire wegen verbonden de mijnbouwcentra met de belangrijkste verkeersaders en met de grote handels- en havensteden. De belangrijkste economische activiteit vormde de landbouw. Het vlakke land was geschikt voor de teelt van graan- en gewassen. Groenten en fruit, olijven (voor de olie) en druiven (voor de wijn) deden het goed op de lage berghellingen. Schapen en runderen graasden in het hooggebergte en leverden melk, kaas, vlees, huiden en wol. Eeuwenlang gebeurde de veeteelt in de vorm van *transhumance*, een vorm van half nomadische veehouderij, waarbij de herders en hun kudden de zomers op de graaslanden in het hooggebergte doorbrachten – en daarbij vaak vele honderden kilometers aflegden – en de winters in de warmere valleien. Het gebergte leverde ook hout, dat gebruikt werd voor de bouw van huizen en schepen.

Volken en talen

Op de Balkan werden al in de oudheid veel talen gesproken, maar omdat buiten het Grieks geen ervan op schrift is gesteld, kan er maar weinig met zekerheid over worden beweerd. Vaststaat dat alle min of meer bekende talen behoorden tot de Indo-Europese talengroep, de grote familie waarvan ook de Germaanse, Romaanse en Slavische talen deel uitmaken, wat het bestaan van een verdwenen oudere, niet-Indo-Europese laag niet uitsluit.

Grieks werd gesproken door een compacte bevolking ten zuiden van de lijn die de Golf van Arta via Thessaloniki verbond met Byzantium, het latere Constantinopel, maar was als de taal van de sociale en culturele bovenlaag ook verder noordelijk doorgedrongen, tot aan de Jireček-lijn, die van Durrës via Sofia langs het Balkangebergte tot Varna liep en genoemd is naar de Tsjechische historicus Konstantin Jireček, die ze voor het eerst beschreef. Jireček baseerde zich vooral op Griekse en Latijnse inscripties,